

ילקוט מורשת
לחקר השואה
והאנטישמיות

כתב עת זה רואה אור בסיוע ועידת התביעות

Funded by:

Federal Ministry
of Finance

on the basis of a decision
of the Bundestag

ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות

עורכת
ד"ר גרסיאלה בן דרור

מורשת - מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ'
הקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר
גבעת חביבה אוניברסיטת תל אביב
טבת תשפ"ה | דצמבר 2024 105 [22]

מורשת - מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ' הוקם בשנת 1961 ביוזמתם של: יהודה באואר, ישראל גוטמן, חייקה גרוסמן, שלום חולבסקי, יהודה טובין, עקיבא ניר, אבא קובנר, ורו'קה קורצ'ק זיכרונם לברכה.

ילקוט מורשת לחקר השואה והאנטישמיות

**עורכת
גרסיאלה בן דרור**

המערכת
גרסיאלה בן דרור, אריאל הורוביץ, רפי ואגו, יחיעם וייץ, מרקוס זילבר, אביבה חלמיש,
גיא מירון, תום נבון, חיים סעדון, דליה עופר, דינה פורת, אלי צור ורוני שטאובר

**מנכ"ל מורשת
יעקב אשר**

**רכזת המערכת
הלית כץ ירון**

יוצא לאור ע"י

מורשת

מרכז בינלאומי לתיעוד, לחקר
ולהוראת השואה ע"ש מרדכי אנילביץ'

והקתדרה לחקר האנטישמיות והגזענות על שם אלפרד פ' סליינר, אוניברסיטת תל אביב
The Alfred P. Slaner Chair in Antisemitism and Racism, Tel Aviv University

**כתב עת זה רואה אור בסיוע
חבצלת, מוסדות תרבות וחינוך**

חבצלת
מוסדות תרבות וחינוך
של העשומר הצעיר

HAVATZELET
CULTURAL & EDUCATIONAL
INSTITUTIONS

The Havatzelet Cultural and Educational Institutions

וקרן משפחת אטה ושש סומך

כל הזכויות שמורות למורשת, בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'.
אין להעתיק או לתרגם דברים שמתפרסמים בכתב העת בשלמותם, או בחלקם, ללא נטילת רשות מן המערכת.
הדעות והתוכן המובאים במאמרים הם באחריות המחברים בלבד.

מסת"ב 1565-2718 ISSN

כתובת המערכת

גבעת חביבה ד"ג מנשה, 37850 טל' 04-6309248

history.info@givathaviva.org.il

הקטלוג המלא של מאמרי ילקוט מורשת www.moreshet.org

נרפס בישראל, דפוס סדר צלם, תל אביב

עיצוב

צבי אורגד

תוכן העניינים

8	גרסיאלה בן דרור	דבר העורכת
13		לזכרו של יהודה באואר

חקר השואה בהונגריה

16	לאסלו קרשאי	נישואי תערובת בהונגריה בשנים 1944-1945
44	אנדראה פטו	הבנת הנהייה אחרי תנועת הנשים הנציונל-סוציאליסטית בהונגריה ובהולנד בתקופת מלחמת העולם השנייה
65	יוסי המי	"לא בנאלי": תפקידו המכריע של אייכמן בהשמדת יהדות הונגריה (עיון נוסף במסמכי התביעה)
103	לבנטה אולוז	הסתגלות בכפייה — אסטרטגיות התמודדות והצלה של ציונים בהונגריה, 1944-1945
127	ג'ודית מולנר	הפרק האחרון בשואה: פעילות הציונים בהונגריה בשנת 1944 והשתקפותה ביומנו של אוטו קומוי, נשיא הפדרציה הציונית בהונגריה

חקר השואה

150	אייל גינצברג	"יש לנו, אפוא, כבר ארבעה בתי מרגוע" — מרחבים של פנאי ונופש עבור יהודים בגטו ורשה ובגטו לודז'
176	קטז'ינה טומס	מלחמת העולם השנייה בדרוהוביץ' בעיני יהודי המקום

ניסיונות להצלת יהודים בתקופת השואה
בעזרת דרכונים פרואניים

202 אפרים זרוף

תיאטרון וזיכרון לאחר השואה

"היא גרמנייה! למה אני צריכה להתחשב
ברגשות שלה?" – התנועה בין ביוגרפיה פרטית
לזו האומנותית: מקרה מבחן

216 רועי הורוביץ

תיעוד ועדות

מחתרת תנועות הנוער הציוניות בהונגריה
במאבק לחיים ולהצלת יהודים ב-1944

239 דוד גור

קינדער אין געטא

248 לאה לנגלבן

אבא באַלושער – ביבליופיל, מוכר ספרים,
ספרן – קווים לדמותו

271 אסתר
לפון-קנדלשיין

ביקורת ספרים

איתמר לוין, אליקים רובינשטיין ורוני שטאובר
(עורכים), זיכרון ומשפט – שופטי בית המשפט
העליון כותבים על השואה, יד ושם, מרכז זלמן שזר
והנהלת בתי המשפט, ירושלים 2022, 392 עמודים

296 יחיעם ויץ

רוני שטאובר, דיפלומטיה בצל הזיכרון. ישראל
וגרמניה המערבית 1953-1965, יד ושם בשיתוף
מרכז זלמן שזר, ירושלים 2022, 619 עמודים

304 גיא מירון

310 משה צימרמן

אירית דובלון-קנבל, הדיפלומטיה של הפתרון
הסופי. משרד החוץ הגרמני ויהודי גרמניה
1933-1944, מאגנס, ירושלים 2022, 417 עמודים

רשימת המשתתפים

319

ספריית וינר – ספרים חדשים בספרייה |
ספריית וינר לחקר התקופה הנאצית והשואה |
אוניברסיטת ת"א (tau.ac.il)

<https://cenlib.tau.ac.il/wiener/new-books>

הרשימות ניתנו באדיבות ספריית וינר
לחקר התקופה הנאצית והשואה

ספריית וינר לחקר התקופה הנאצית והשואה
הספרייה המרכזית ע"ש סוראסקי
אוניברסיטת תל אביב

משה צימרמן

ביקורת על הספר: אירית דובלון-קנבל, הדיפלומטיה של הפתרון הסופי. משרד החוץ הגרמני ויהודי גרמניה, 1933–1944, ירושלים 2022

כותרת המשנה של הספר חידתית: מה למשרד חוץ ולטיפול בנושא פנים מובהק, במקרה שלפנינו משרד החוץ של הרייך השלישי ו"בעיית" יהודי גרמניה? לפני שנשיב על חידה זו ולפני שיוסבר מה עניין דיפלומטיה לסוגיית "הפתרון הסופי" ראוי שנקדים דברים בנוגע לנסיבות התהוות המחקר והספר.

הורתו של הספר בוועדה בין-לאומית של היסטוריונים שהקים שר החוץ של גרמניה יושקה פִּישר בשנת 2005 כדי לחקור את חלקו של משרד החוץ במעשי הרייך השלישי ואת החותם שהותירה תקופה זו על משרד החוץ של הרפובליקה הפדרלית הגרמנית. מסקנות הוועדה פורסמו בשנת 2010 בספר עב כרס בשפה הגרמנית: "המשרד והעבר. דיפלומטים גרמנים ברייך השלישי וברפובליקה הפדרלית",¹ אולם בשתי מדינות בלבד – יפן ופולין – ראו לנכון לתרגמו ולפרסמו בשפתן. נדמה כי נמעני המחקר היו הגרמנים וכי המסקנות בו נגעו אליהם, ומכיוון שכך גם נראה שלא יהיה טעם בתרגום הספר לעברית. כאן מקומו של הגילוי הנאות: אירית דובלון-קנבל, מחברת הספר, הייתה בסגל ההיסטוריונים שחקרו את הנושא מטעם הוועדה, וכותב שורות אלה היה אחד מחמשת חברי הוועדה. מרכז קבנר להיסטוריה גרמנית באוניברסיטה העברית סבר כי פטור בלא כלום אי אפשר וכי ראוי בנושא אחד אשר טיפלה בו הוועדה יהיה למוקדו של ספר שרואה אור בישראל – התנהלות משרד החוץ הנאצי בנושא יהודי גרמניה. לית מאן דפליג שאכן, מחקר בנושא זה ראוי כי יגיע לידיעתם של קוראי השפה העברית. הד"ר דובלון-קנבל, אשר תחום המחקר שלה והתיעוד שאספה מטעם ועדת החקירה היו מדיניות היהודים (Judenpolitik) של משרד החוץ הנאצי, קיבלה עליה את המלאכה. בספרה מובאת סקירה פרשנית מקיפה ויסודית בנושא, ובנספח יש אסופה של 175 מסמכים בתרגום המחברת לעברית, ממוינים על פי פרקי הסקירה.

אחת המסקנות המרכזיות של ועדת החקירה שהוקמה לפני כעשרים שנה הייתה כי רוב אנשי משרד החוץ, מן השרים (קודם כול פון ניראט, ומ-1938 פון ריבנטרופ) עד הפקידים הבכירים והזוטרים, היו שותפים פעילים, מי פחות ומי יותר, בהוצאה מן הכוח לפועל של מדיניות הנאצים, ובכלל זה "הפתרון הסופי". אין זו מסקנה מפתיעה,

שכן מטבע הדברים משרד חוץ מבצע את מדיניות המדינה שהוא מייצג, ובמקרה זה הוא פעל בשורה של מדינות אשר היו בשליטה של גרמניה או היו בעלות ברית שלה גם בימי המלחמה. יתר על כן, את המסקנה הזאת כבר הסיקו חוקרים קודמים בנוגע למשרד החוץ של גרמניה.² ובכל זאת, מסקנה זו של ועדת החקירה חוללה סערה בציבור הגרמני אף בשנת 2010 מכיוון שראשי משרד החוץ של הרפובליקה הפדרלית טיפחו מאז ומתמיד את תדמית המשרד כאילו היה "חממה של התנגדות למשטר הנאצי" (ולו בגלל חלקם הניכר של בני אצולה בקורפוס הדיפלומטי) והצליחו לשמר תדמית זו על אפה וחמתה של ספרות המחקר בנושא.

אכן, לא קשה להוכיח כי רוב הדיפלומטים, ובכללם בני האצולה, היו משרתים נאמנים של הרייך השלישי, לפני המלחמה וגם בזמן המלחמה. מספר הדיפלומטים שהיו חברי המפלגה הנאצית גדל במהירות ב־12 שנות הרייך, לא רק בשל גיוס חברי מפלגה לשורות הדיפלומטים אלא גם עקב הצטרפותם של ותיקי המשרד למפלגה. קבוצת המתנגדים להתנהלות הרייך השלישי נותרה קטנה עד מאוד (עמ' 3), אבל ההיבט המצוי במקד הספר שלפנינו הוא שהפתיע, ויש בו כדי לעשות את פרסום הספר בעברית נחוץ כל כך: משרד החוץ של גרמניה ייחד תשומת לב ניכרת לגורלם של יהודי גרמניה, דהיינו לנושא שהוא כביכול במובהק בתחום מדיניות הפנים, עוד מימי עלות היטלר לשלטון.

הקמתו מחדש של מדור גרמניה (לאמור: ענייני פנים) במשרד החוץ מייד לאחר הבחירות במרץ 1933, שבראשו עמד איש אס-א (S.A.) ויקו פון בילוב-שוונטה (Vicco von Bülow-Schwante), יצרה מסגרת ארגונית ל"טיפול" המשרד בנושא יהודי גרמניה. מסגרת זו נשמרה גם לאחר רפורמות אחרות במבנה המשרד (עמ' 17 ואילך). אחד מבעלי התפקידים בתוך המדור (ב־1940 הורחב לכלל מחלקה) שימש בתפקיד הרשמי רפרנט לענייני יהודים, והרפרנטים הללו ביטאו זה אחר זה עמדות נחרצות בנושא שהיו מופקדים עליו, אשר התרכזו מלכתחילה ביהודי גרמניה.

די ברשימת פרקי הספר כדי להבהיר את השייכות של שאלת יהודי גרמניה לעבודתו של משרד החוץ: הדיפלומטיה בשירות התעמולה של המשטר, היהודים כבני ערובה של הרייך השלישי מראשית קיומו, היחסים עם התנועה הציונית לשלביהם השונים, הסיוע בתחום החקיקה והתקנות בנושא היהודים, טיפול במעמד יהודים בגרמניה שהם אזרחי מדינות זרות, קיום האולימפיאדה והשתתפות היהודים, המעבר ממדיניות של הגירה מאולצת למדיניות של גירוש, ה"טיפול" ביהודי גרמניה כחלק מן "הפתרון הסופי", ולבסוף – השימוש ביהודים כקלף מיקוח בשלב מלחמת המאסף. חלקם הקטלני של הדיפלומטים המשרתים בארצות הכבושות בהוצאה מן הכוח לפועל של "הפתרון הסופי" בכלל הוא פרק בפני עצמו, החורג מן המסגרת שנקבעה לספר שלפנינו, והוא מטופל בדו"ח שהניחה כאמור ועדת ההיסטוריונים לרשות הקוראים גרמנית.

בימיו הראשונים של המשטר היה משרד החוץ כתובת טבעית לא רק לביקורת על מעשי המשטר החדש מצד גורמים בחוץ-לארץ, בעיקר דרך השגרירויות והקונסוליות, אלא גם של מתלוננים מבית. הפגיעה ביהודים, כך כתבו נציגי חברות גרמניות בראשית ימי הרייך השלישי, גורמת ביטול הזמנות והשקעות מחוץ-לארץ. הטיפול בשאלות ובטענות מסוג זה הוא עניין יום-יומי של כל שירות חוץ, וגם הניסיון להגן על שמה הטוב של המדינה. במקרה שלפנינו בולט לעין שהפקידות הישנה התגייסה מן הרגע הראשון להגן על פשעי המשטר החדש נגד היהודים, כאילו לא דובר בשינוי סדרי עולם. פון בילוב, מנכ"ל המשרד, אף שלא היה חבר המפלגה, הצדיק את רדיפת היהודים כמעשה של מצוקה עקב הנוכחות המסיבית של יהודים מן המזרח בגרמניה (עמ' 13), וכמוהו עשו השגרירים והנציגים הדיפלומטים באשר היו. הציר בשווייץ ארנסט פון וייצזקר למשל (לימים מנכ"ל המשרד) הבין כי המהפכה הנאצית מזיקה לתדמית, אך הסתפק בהבעת תקווה בחלוף חודשיים לתחילתה: "השלב השני במהפכה החדשה המתחיל עכשו [עם חוק ההסמכה!] יהיה רציני וקונסטרוקטיבי" (עמ' 29). במילים מכובסות פחות: מותר, אבל לא בפראות. מקרה של התפטרות שגריר בשל כניעה זו בפני מעשי העוול של המשטר, כמו זה של השגריר בארצות הברית פרידריך וילהלם פון פריטוויץ (von Pritwitz und Gaffron), היה היוצא מן הכלל המוחלט. פריטוויץ עשה זאת בדיוק שבועיים לאחר יום החרם על היהודים ב-1 באפריל 1933.

כחמישה חודשים לאחר עלות היטלר לשלטון כבר יכול ראש מדור גרמניה (שהיה אחיינו של המנכ"ל) להפיץ ללא חשש מהתנגדות הממונים עליו או הנציגים בחוץ-לארץ חוזר לכל הנציגויות הדיפלומטיות שהצדיק בלי כחל וסרק את מדיניות הממשלה נגד יהודי גרמניה, אשר אותם הוא הגדיר "מין של בני אדם אשר מאז הופעתם בגרמניה [...] מובילים הלך-רוח הורסני". חובה לעשותם "בלתי מזיקים", כך הוא כינה את סילוק היהודים מן הפוליטיקה ומן הכלכלה הגרמניות. באותה נשימה הוא הרשה לעצמו לטעון כי המחאות נגד מדיניות זו, "השתוללות" במילותיו, "אינן עומדות ביחס ישיר למתרחש בפועל בגרמניה" וכי על הדיפלומטים הגרמנים לתקן את "התדמית המוטעית מחוץ לגרמניה" בנוגע לטיפול ביהדות גרמניה (עמ' 152 ואילך). הן הטענות והן הטקטיקה במקרה זה תאמו לחלוטין את אלה המקובלות על שר התעמולה יוזף גבלס. כשנה לאחר העלייה לשלטון יכול אותו ראש מדור גרמניה (שוב, בחוזר לכל הנציגויות הדיפלומטיות) להתפאר כי הממשלה הצליחה "לנתב לנתיבים מסודרים את זעמו האימפולסיבי של העם נגד היהדות" אגב חיפוש את "הפתרון החוקי לשאלת היהודים". ההתנגשות "בין השקפת עולם נציונל-סוציאליסטית ותורה יהודית-מרקסיסטית", כך המשיך בטיעון המרכזי, אמורה להיות מוכרעת ללא פשרות, ומכאן תשובתו לחידה שהצגנו בראשית הדברים: "כך הופכת שאלת היהודים, שאלה שתחילתה הייתה פנים-גרמנית טהורה!], שמקורה ביולוגי

גזעי, לסוגיה בעלת חשיבות מן המעלה הראשונה במדיניות החוץ" (עמ' 168 ואילך). בשם הצורך להימנע מפשרה מסיבה אידאולוגית היה מוכן מדור גרמניה לחלוק גם על עמדת השר פון ניראט (von Neurath), שלא היה חבר במפלגה הנאצית, או על גורמים במשרד שפעלו בשם אינטרסים כלכליים של המדינה (עמ' 180).

דוגמה מיוחדת לקשר בין מדיניות חוץ ובין רדיפת היהודים מבית מספק הפרק העוסק במאבק על קיום המשחקים האולימפיים של שנת 1936 בברלין. יהודי גרמניה סולקו לא רק מן הפוליטיקה ומן התרבות בגרמניה הנאצית אלא גם מן הספורט בה. פעילות הספורט שלהם הוגבלה ל"גטו" של אגודות יהודיות, ציוניות ולא ציוניות, ושיתופם של יהודי גרמניה במשלחת האולימפית הגרמנית נפסל למעשה. אלא שעל פי דרישת הוועד האולימפי הבין-לאומי, הפליה לרעה של ספורטאים יהודים בהרכבת המשלחת הגרמנית הייתה אסורה, והלחץ (בעיקר זה האמריקני) שלא לקיים את המשחקים בברלין עקב הפליה זו העיק על השלטונות והעסיק את משרד החוץ, על כך מעידים מכתבי השגריר בוויינגטון אל הנהלת המשרד (עמ' 183, 192). קשר אחר לעניין זה, שעשוי להיראות כמו קוריוז, הוא הדיון בזכותם של יהודים גרמנים שכבר עזבו את גרמניה לחזור בברלין כדי לצפות במשחקים האולימפיים. משרד החוץ התרה כי אנשים כאלה גורלם שיגיעו למחנות חינוך מחדש או בשפה אחרת: למחנות ריכוז (עמ' 78-81).

אחת הנגזרות של הפתרון הנאצי ל"בעיית" היהודים שהתקבל גם על משרד החוץ הייתה ההתייחסות לתנועה הציונית ולהגירה לארץ ישראל: "הציונות", כך במסמך הזה של ראש מדור גרמניה מחודש פברואר 1934, "היא הקרובה ביותר להיבטים המעשיים של מדיניות גרמניה כלפי היהודים. הממשלה הנציונלסוציאליסטית תומכת הלכה למעשה בהגירת היהודים הגרמנים מגרמניה". אכן, אותו בילוב-שוויון נפגש עם מנהיג ציוני גרמניה קורט בלומנפלד וגם יכול לראות בתגובתו הכתובה של זה מחודש יוני 1934 חיזוק לדעתו: לא זו בלבד שבלומנפלד הפנה את מאמץ הגירת היהודים לארץ ישראל וציין אגב כך שלצורך זה הציונים נאבקים נגד תנועת החרם על גרמניה הנאצית, אלא שהוא הוסיף: "אין אנו מצפים מהמדינה הנציונל-סוציאליסטית לפתוח שוב את הפתח לאסימילציה, לנוכח תוצאותיה המצערות לנו [!] היהודים" (עמ' 176-178). בשם התמיכה בציונות היה מוכן גם משרד החוץ לשתף פעולה בהסכם ה"העברה", שנועד להאריך את הגירת היהודים מגרמניה לארץ ישראל. אולם משרד חוץ כמו משרד חוץ: מן הרגע שעוררה תמיכה בציונות ביקורת של העולם הערבי התעוררה השאלה אם אין כאן סתירה באינטרסים. השיקול האידאולוגי של הנאצים סייע למגמה זו: כאשר פרץ בשנת 1936 המרד הערבי ובעקבותיו הציעה ועדת פיל לחלק את ארץ ישראל ולהקים מדינה ליהודים נמצאה לאנשי משרד החוץ העילה המיטבית לדרוש שינוי במדיניות התמיכה בציונות: ביוני 1937 הפיץ בילוב-שוויון עוד חוזר בתפוצה מרבית: "עד עתה המטרה העיקרית של מדיניות גרמניה בעניין

היהודי הייתה לקדם ככל האפשר את הגירת היהודים מגרמניה", אלא שמתברר כי ככל שנגע הדבר להגירה לארץ ישראל התקיים החשש שזו תוביל להקמת מדינה יהודית, וזו תהיה לדעתו מעין מדינת ותיקן, מרכז בין-לאומי לפעילות "היהדות הבין-לאומית" שתכוון נגד גרמניה. צריך יהיה אפוא להחליט "החלטות חדשות" (עמ' 211-213). במילים אחרות, זו קריאה לראש הפירמידה, להיטלר עצמו (עמ' 218), לשקול מחדש את מדיניותו, שאינה עולה בקנה אחד עם האידאולוגיה של הנאצים. התוצאה האבסורדית הייתה לא רק שבניהול הפתרון ל"בעיית" היהודים הפרידו מאז בין תמיכה בהגירה לארץ ישראל ובין התנגדות להקמת מדינה יהודית שם, אלא שמנגנוני המשטרה והאס-אס המשיכו לתמוך בהגירת ציונים לארץ ישראל גם כאשר התנגד לה משרד החוץ.

מחברת הספר מפנה את תשומת הלב לאתגר אחר שיצרה מדיניות סילוק היהודים מגרמניה ופיזורם בעולם. היהודים הגרמנים, שגירושם היה אמור לפי שיטת משרד החוץ לקדם את הפצת האנטישמיות בעולם, "נתפסו במקומות רבים כגרמנים ככל הגרמנים" (עמ' 87). הנציגויות הגרמניות בחוץ-לארץ גילו כי יהודי גרמניה המהגרים נעשים בעיני האוכלוסיות שלתוכן נקלטו מייצגיה של גרמניה. אכן, מעשית, הוראת השפה הגרמנית בחוץ-לארץ או נוכחות גרמנים בכלל זוהו עם יהודי גרמניה דווקא, והדבר לא נשא חן לא בעיני ברלין ולא בעיני הגרמנים של חוץ-לארץ שלא היו יהודים. "הופעתם של יהודים בעלי אזרחות גרמנית מקשה על מצבה של הקולוניה הגרמנית", התלונן הצייר הגרמני בקאבול כאשר התקבלו יהודים אלה לעבוד בשירות הממשלה המקומית (עמ' 252). "אני חושש כי זרים הרואים חשיבות בחינוך גרמני לילדיהם ישלחו את הילדים לבתי הספר היהודיים", התריע הרפרנט לענייני יהודים במשרד החוץ פרנץ ראדמאכר שנה לאחר פרוץ המלחמה (עמ' 253).

כמובן לא סתירה אחת ערערה על מדיניות משרד החוץ, שהיה אומן על פתרון "הבעיה היהודית" בדרך של פליטתם מגרמניה. הנציגויות בחוץ-לארץ היו גם הצינור שדרכו עברה ההחלטה על הארכת דרכונים גרמניים או ההחלטה על שיוכם של אנשים לקבוצה היהודית (כזכור, הדרכון של יהודי גרמניה סומן מסוף 1938 בחותמת J – "יהודי"). בין הנציגויות בחוץ-לארץ והמרכז של המשרד בברלין התנהלה על כך תכתובת ערה. "הדיפלומטים שימשו כזרוע הארוכה של רשויות הפנים בטיפולם בסוגיית הסיווג הגזעי", מציינת המחברת (עמ' 89). כאן לא נדונו שאלות תאורטיות, כך נחרצו גורלות. הצעדים האלה הרחיקו לכת: למעשה היו הנציגויות בחוץ-לארץ למנגנון החוץ של המשטרה ברדיפת יהודים שהיגרו או ברחו. כך למשל יוזמת שגרירות גרמניה בפרז' לאחר מפלת צרפת לביטול אזרחותם של יהודים גרמנים שגלו לשם (עמ' 255). אחד הדיפלומטים לא הסתפק בהחלטה חיובית בנושא זה אלא המריץ במכתב מפריז אל הממונים עליו בברלין: "זה זמן מתאים במיוחד להביא לפתרון סופי של בעיית יהודי הרייך הגרמני בצרפת" (עמ' 272).

ראוי לציין כי מחבר המכתב פרנץ קווירינג התקבל לימים לשירות החוץ של הרפובליקה הפדרלית ושירת באפגניסטן.

הרפרנטים לענייני יהודים במשרד החוץ ניסחו משלב מוקדם את "המדיניות היהודית" של המשרד בשפה שתאמה היטב את המסקנות הקיצוניות ביותר ברוח המשטר הנאצי. אמיל שומבורג (איש משרד החוץ עוד מימי ויימאר וחבר המפלגה רק מ-1938), הראשון ברשימת הרפרנטים, שימש בתפקיד זה בשנים שלפני המלחמה, פרס את משנתו זמן קצר לאחר ליל הפוגרום (וחמישה ימים לפני הבטחת היטלר שהמלחמה שאחרי כן תביא ל"השמדת הגזע היהודי באירופה") בחוזר אל כל הנציגויות הדיפלומטיות. מחברת הספר מייחדת לחוזר זה בצדק תשומת לב מדוקדקת (עמ' 85): מתברר שעל משרד החוץ לסייע ב"ריפוייה של מחלה זו [שאלת היהודים] בגוף העם", מחלה הדורשת "פתרון רדיקלי", "[ש]מטרתו הסופית [...] הגירתם של כל היהודים החיים בשטחי הרייך", אשר התרחבו מאוד בשנת 1938. פיזור המהגרים היהודים ברחבי העולם כולו (להבדיל ממדיניות של העדפת ארץ ישראל) הייתה "התכנית של מדיניות החוץ של גרמניה בשאלה היהודית". כך הייתה אמורה מדיניות החוץ לקדם באמצעות פתרון "בעיית" היהודים בגרמניה את הפצת האנטישמיות בעולם, בחזקת "משימה במדיניות החוץ של גרמניה", אבל בכך לא סגי. בפרספקטיבה של משרד חוץ הסיקו מכאן את המסקנה הקיצונית ביותר: "גם בגרמניה לא תיפתר השאלה היהודית גם אם אחרון היהודים יעזוב את אדמת גרמניה". רדיפת היהודים בגרמניה היא אפוא על פי שיטה זו הכלי אשר באמצעותו "בעיית" היהודים מתפשטת ודוחפת למציאת פתרון כללי, עולמי. הפתרון שהציעה הדיפלומטיה חורג אפוא מגירוש יהודי גרמניה: חיפוש שמורה יהודית במקום כלשהו להגירת כל יהודי אירופה (עמ' 222 ואילך). פרנץ ראדמאכר, יורשו של שומבורג בתפקיד, הוא שתרגם את הרעיון הכללי הזה בשנת 1940, לאחר הניצחון על צרפת, לשפה מוחשית: הוא הציע את מדגסקר בתור שמורה שאליה יישלחו יהודי אירופה.

עד כמה קיצונית הייתה המחשבה של המחלקה היהודית במשרד החוץ מגלה לא רק תפקידו החלוצי של משרד החוץ בהעלאת רעיון השמורה אלא גם העיון בשאלה מה היה אמור להיות המוצא אם לא יימצא מקום לשמורה כזו עלי אדמות. הפתרון היחיד שנותר כברירת מחדל הוא זה שאליו אכן הגיע הרייך השלישי – "הפתרון הסופי". פתרון זה משתמע מאופן הדיון במשרד החוץ של גרמניה עוד לפני שעלה כחלופה אפשרית בצמרת הפוליטית או בצמרת המשטרה. ואכן, כאשר ירד מן הפרק רעיון מדגסקר גילה יוזמו ראדמאכר עד כמה הוא מוכן להרחיק לכת בתרגום הקיצוניות לשפת המעשה מן הרגע שניתנה לו הסמכות: עניינו זכה לתשומת לב כאשר התגלה מסמך אש"ל שמילא בשנת 1942 לקראת נסיעה ליוגוסלביה כדי להתערב בגורלם של בני ערובה יהודים. במקום המיועד לציון מטרת הנסיעה הוא כתב בפשטות: "חיסול יהודים בבלגרד".³ ואכן, זה היה סיכום אמיתי של שליחותו.

גם אם היה ראדמאכר מקרה קיצוני במערכת כולה, אפשר בוודאי להסכים עם מסקנתה של דובלון-קנבל בנוגע לדינמיקה שנוצרה עם המעבר מהגירה מאולצת לשילוחים: "מתירון והצדקה של המהלכים בזירת החוץ עבר המשרד [מאז החלו השילוחים] לעסוק ביתר שאת בסיוע לרשויות הפנים והביטחון, בחיפוי ובהסתרה של המהלכים" (עמ' 101). ובשלב הרצח השיטתי: "לאחר שהסכינו עם כל שלבי הירודנפוליטיק ויישמו את מה שהוטל עליהם קיבלו עובדי המשרד גם את השלב הסופי-הרצחני, ומילאו את תפקידם כעורף ביורוקרטי בשיתוף פעולה עם המשרד הראשי לביטחון הרייך" (עמ' 114).

לא במקרה יוצג גם משרד החוץ של גרמניה בישיבת צמרת המשטר לאחר ליל הבדולח במשרדו של הרמן גרינג, וגם בוועידת ואנזה על הפתרון הסופי (הסמנכ"ל מרטין לותר) – מחפשי הפתרון ל"שאלת היהודים" ידעו כי יש צורך בהתערבות משרד החוץ כל אימת שמדובר בגורלם של יהודים בעלי אזרחות זרה אשר מצויים בתוך תחומי השליטה של הרייך או בגורלם של יהודים גרמנים שממשלות זרות מתעניינות בשלומם וכי פקידי משרד החוץ לא יחסכו במאמצים למען הגשמת הפתרונות הרדיקליים ביותר.

בפרק האחרון של הספר מצוי מגוון של תעודות קצרות, מעט המחזיק את המרובה, אשר מעידות על התנהלות צינית של משרד החוץ בחזקת ידה הבין-לאומית של משטרת גרמניה בהתעללות ביהודים אזרחי גרמניה לשעבר, בייחוד מאז פרצה המלחמה. אלה הצצות בקצותיהם של קרחונים. לדוגמה, סיפורו של יוליוס זליגזון. בחודש פברואר 1940 גורשו יהודי באדן ממקום מושבם למחנה ריכוז בצרפת, ללא תיאום מראש עם משרד החוץ של גרמניה. בשל הגירוש קראו מנהיגי הקהילה היהודית בגרמניה לצום של מחאה. חבר הנהלת התאחדות הרייך של היהודים בגרמניה יוליוס זליגזון, שמשטרת גרמניה הגדירה אותו אחראי למחאה זו, נענש ונשלח למחנה הריכוז זקסנהאוזן. מכיוון שמשפחתו כבר הייתה בארצות הברית הופעל לחץ על הקונסול הגרמני בסן פרנסיסקו לפעול לשחררו מן המעצר. אכן, זה פנה במכתב לברלין בחודש יולי 1941. אשר על כן פנה משרד החוץ לאדולף אייכמן, וזה החזיר את תשובתו הצינית בחודש אוקטובר אל הרפנט לענייני יהודים פרנץ ראדמאכר: "היהודי זליגזון נבדק בדיקה רפואית מוסמכת ונמצא בריא [...] למעט ממצא קל של אקזמה בסנטרו". ראדמאכר העביר את התשובה לשגרירות בוויינגטון, וזו – הלאה לקונסוליה בסן פרנסיסקו, הכול בצינורות הדיפלומטיים המקובלים (עמ' 294-295). ב-28 בפברואר 1942 מת זליגזון במחנה הריכוז. אמריקה כבר נלחמה אז עם גרמניה. דוגמה אחת מני רבות של משרד החוץ של גרמניה כמסייע לרצח.

מן העיון בתעודות עולה כי הסגל הדיפלומטי לא הסתפק במקרים מעין אלה בתפקיד הדוור אלא טרח לזוּם במקום שנראה לו. אך נודע לציר הגרמני בקרואטיה למשל כי החל שילוחם של יהודי גרמניה למזרח באוקטובר 1941, וכבר הוא פנה

בהצעה לצרף אליהם יהודים גרמנים שמצאו מפלט בתחום אחריותו כדיפלומט (עמ' 296-297). בצד זאת הגיבו הנציגים הדיפלומטיים הגרמנים בארצות ניטרליות על הבקשות של יהודים גרמנים להגר אליהן בשלילה גמורה, מתוך התאמה למדיניות שקבע היטלר באוקטובר 1941 לאסור הגירה של יהודי גרמניה הגדולה, ובמקום זאת לעבור ל"פתרון הסופי". הדיפלומטים הסתייעו באותו שלב בנימוק שסתר את נימוקיהם בעבר: יהודים גרמנים אשר יהגרו לארצותיהם חזקה עליהם כי יוציאו את דיבת גרמניה רעה. חוות דעת מעין אלה משמען הייתה אחת – פסק דין מוות ליהודים שהגישו את הבקשה.

מכאן העמיקה והסתבכה מעורבות משרד החוץ עוד ביישום "הפתרון הסופי", שטיבו היה ידוע לרבים מפקידיו: הם התמודדו אז עם שאלת ההתנהלות עם "בני התערובת" או ניסו לשים יד על רכושם של יהודים גרמנים אשר היגרו לארצות אירופיות אחרות שבשליטת גרמניה ובעלות בריתה. התעודה האחרונה בספר מלמדת אילו פרדוקסים יכלה מעורבותו של משרד החוץ בפשעי הרייך השלישי לעורר. מדובר במכתב מ-7 באוקטובר 1944 מאת הרפרנט האחרון של המשרד לענייני יהודים אברהרד פון טדן. במכתב הוא הגיב לבקשת הצלב האדום הבין-לאומי לבקר במחנות ריכוז בגרמניה, לאחר שכבר התקיים הביקור המפורסם במחנה טרזיינשטט: "מדובר ביהודים גרמנים [!], ואין לארצות חוץ כל לגיטימציה לעסוק בעניינים שהם פנים-גרמניים מוחלטים" (עמ' 361). יצוין כי את הביקור בטרזיינשטט כפתה עובדת נוכחותם של אזרחים דנים בין אסירי המחנה, ומשום כך לא היה בכך מבחינתו של פון טדן כדי לשמש תקדים. הוא הוסיף בנוגע לברגן-בלזן כי התרשם שהמקום מתנהל ללא פגם, והערה זו מלמדת רק שמשרד החוץ היה מעורב אז בשיקול דעת בעניין פעולתו של מחנה ריכוז. עיקרו של הפרדוקס במכתבו של פון טדן, כמו שהמחברת מציינת (עמ' 117) כי לפתע באותו שלב, כדי לנמק את שלילת הביקור של הצלב האדום בברגן-בלזן, השתמש איש משרד החוץ בתואר "יהודים גרמנים", אשר נשלל מיהודי גרמניה על ידי המשטר עשר שנים קודם לכן, ואז הם נאלצו להחליף את שמות ארגוניהם מ"של יהודי גרמניה" ל"של יהודים בגרמניה".

בשולי הדברים ראוי לציין עוד כי היות אמיל שומבורג יוזם פתרון השמורה לא מנע אותו מלהמשיך בקריירה בתפקידים בכירים בכלכלת הרפובליקה הפדרלית. פרנץ ראדמאכר הצליח בסופו של חשבון להתחמק מן העונש המגיע לו. גם אברהרד פון טדן, שהתנהלותו כרפרנט לענייני יהודים הביאה ישירות לרצח יהודים רבים, לא בא על עונשו ומת בתאונת דרכים, אבל כאזרח מכובד ברפובליקה הפדרלית. אפשר כמובן להבין שמארגני משפטי נירנברג העדיפו לרכז את המאמץ באנשי הצמרת: שרי החוץ ריבנטרופ (שאכן נתלה) ופון ניראט, המנכ"לים ארנסט פון וייצקער (Ernst von Weizsäcker), גוסטב סטנגראכט פון מוילנר, וילהלם קפלר, הסמנכ"ל ארנסט וורמן ועוד שניים שהיו מעורבים ברצח יהודי הונגריה. מערכת המשפט של

גרמניה לא גילתה חריצות בטיפול המשפטי בבעלי דרגה נמוכה יותר לאחר שהוקמה הרפובליקה הפדרלית. כך נשרו לא רק שלושת הרפרנטים לענייני יהודים אלא גם דיפלומטים אחרים שהיו מעורבים ברדיפת יהודי אירופה, בשלב זה או אחר, מבעד לחורים שברשת הצדק. כמוהם כרבים אחרים מחוץ לשירות הדיפלומטי. יתרונו הגדול של הספר לא רק בתרומתו למחקר בנושא יהדות גרמניה בשואה, אשר דורש תשומת לב רבה משיש, אלא גם בעבודה הפרשנית הדקדקנית שהוא מציע. לצורך זה נדרשו מומחיות בסוג מיוחד זה של תיעוד וכן הכרת תולדות יהודי גרמניה ברייך השלישי והכרת מצב המחקר המעודכן, כדי להפיק מחקירת הנושא את המרב. תמונה גדולה מסורטת היטב על סמך העיון המקצועי בפרטים הקטנים.

הערות

- (1) Eckart Conze et al., *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und der Bundesrepublik*, München 2010
- (2) Hans-Jürgen Döscher, *Seilschaften, Die verdrängte Vergangenheit des Auswärtigen Amtes*, Berlin 2005
- (3) Eckart Conze et al., *Das Amt*, p. 254